

MOBILKÖZÖSSÉG – MOBILMEGISMÉRÉS

tanulmányok

Szerkesztette:

Nyiri Kristóf

Budapest 2002

MTA Filozófiai Kutatóintézete

Bevezetés

A világháló egyik sokszor emlegetett előnye, hogy demokratikusabbá teszi a tudás megszerzésének lehetőségét: ha a tudásraktárak a kis falvakból ugyanúgy hozzáférhetőek, mint a legnagyobb könyvtárakba járó embereknek, ha olcsón használhatja az internetet az is, aki a drága egyetemekre nem jut be, akkor az esélyegyenlőséget gátló földrajzi és társadalmi tényezők száma csökken. Ha a hálózathoz való hozzáférés még széleskörűen mobillá is válik, ezek az előnyök megsokszorozódhatnak: kihasználhatóvá válik az utazással, várakozással töltött holt idő, magunkkal vihetővé és egészen személyessé válhat az emberiség összegyűjtött tudásának hálón elérhető tárháza.

Ettől az ideális állapottól sajnos még messze van a világ. Az internet hihetetlen információgazdagsága ellenére sem veheti föl a versenyt a Library of Congress-szel, a British Library-val, de talán még az Országos Széchényi Könyvtárral sem. A hálózottság még a technikailag magasan fejlett országokban sem egészen általános, nem beszélve a harmadik világ országairól, és a mobilizált közös agy használatának költségei egyelőre nem teszik lehetővé, hogy ezt a külső memóriatárat folyamatosan használjuk. A lehetőség mindenestre így is megvan arra, hogy az új információs technológiák egyszer, talán nem is nagyon hosszú idő múlva a fentebb említett jobb világ felé mozdítsanak el bennünket.

Úgy tűnik, egy másik, nemigen emlegetett szempontból is van esélye annak, hogy az új információs technológiák demokratikusabbá tegyék életünket. Az eddigi tapasztalatok alapján föltételezhetjük, hogy a kommunikáció új formái a nyelvhasználatra épített diszkriminációt is csökkenteni fogják. Ez mindenképpen örvendetes következmény, hiszen ma az esélyegyenlőséget nemcsak a társadalmi és gazdasági viszonyok, hanem az őket szimbolizáló nyelvhasználati különbségek is akadályozzák. Írásomban azokat az érveket mutatom be, amelyek e hipotézist alátámasztják.

A gondolatmenetet célszerű azzal a kérdéssel kezdeni, hogy a jelenlegi állapot, amit nevezhetünk „nyelvi arisztokratizmus”-nak is, hogyan jött létre. Hogy

a folyamatot megértjük, ha nem is Ádámhoz és Évához – de legalábbis csaknem a mitokondriális Évához¹ kell visszalépnünk időben. Bár a jelen kötet témája a 21. század kommunikációja, azért időzünk majd kicsit hosszabban a történetírás előtti időben, mert hipotézisem szerint a modern technika valamit visszahozhat abból az ember biológiai felépítése számára kedvezőbb kommunikációs környezetből, ami egykor fajunk természetes közege volt. Innen kiindulva járjuk röviden végig azt az utat, amelynek stációi a nyelvi arisztokratizmus születése, megszilárdulása, kiterjedése, majd természetessé válása volt. Ezt követően veszem számba azokat a lehetőségeket, amelyeket kihasználva a 21. században barátságosabbá tehetjük saját nyelvi környezetünket.

A nyelv eredeti funkciói

Az emberi nyelv kialakulásával foglalkozó elméletek jelentős részében közös az a gondolat, hogy az emberi nyelv megjelenése nagyon szorosan összekapcsolódik a korai emberek közösségi igényeivel. Csak néhányat említve: ilyen például Robin Dunbar pletyka-elmélete,² mely szerint a nyelv kezdetben ugyanazt a csoport- és koalícióösszetartó szerepet játszotta és játssza részben ma is, mint amit a kurkászás az emberszabásúaknál. Steven Mithen a hominidák antropológiai változásait vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a nyelv abból a társas intelligenciából vált lassan le, amely eredetileg, a főemlős-agyban, a társas helyzetek kezeléséért felelt.³ Hasonló ehhez Robert Worden javaslata arról, hogy a nyelvi jelentés belső reprezentációja a főemlősök társas helyzetekre vonatkozó reprezentációjából származik.⁴ Merlin Donald elmélete szerint a hangzó nyelv megjelenését lehetővé tevő mindkét nagy kognitív átmenet mögött – az átmenet az epizodikusból a mimetikus, illetve a mimetikusból a mitikus kultúrába – a kommunikációs igények növekedésének húzóereje működött,⁵ a kommunikációs

¹ „Mitokondriális Évá”-nak vagy „Afrikai Évá”-nak azt a kikövetkeztetett közös őst nevezik, akire a mai emberiség valamennyi tagjának leszármazási láncza visszavezethető. A rekonstrukció alapja a mitokondrium DNS-ének mutációs rátája volt (a mitokondriumok a sejt energiaháztartásáért felelős sejten belüli részecskék), ennek alapján úgy vélik, hogy ez a közös emberős Afrikában élt, valamikor 200–150 ezer évvel ezelőtt.

² Robin Dunbar, *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

³ Steven Mithen, *The Prehistory of the Mind. The Cognitive Origins of Art, Religion and Science*, London: Thames and Hudson, 1996.

⁴ Robert Worden, „The Evolution of Language from Social Intelligence”, a James Hurford, Michael Studdert-Kennedy és Chris Knight által szerkesztett *Approaches to the Evolution of Language* című kötet (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) 148–166. oldalán.

⁵ Merlin Donald, *Origins of Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.

igények viszont értelemszerűen elválaszthatatlanok a közösségben éléstől.

Ezeket az elméleteket messzemenően alátámasztják a nyelv jelenlegi működésének vizsgálatai is. Jean Aitchison állított össze egy listát arról, hogy melyek azok a nyelvi funkciók, amelyekkel a nyelv nehezen birkózik meg, illetve amelyek betöltésére kiválóan alkalmas. Az ő osztályozása szerint a nyelv mérsékelten jól alkalmazható egyszerű információk közlésére, de kifejezetten nehézkesen kezeli a térbeliségre, az érzésekre és az érzelmekre vonatkozó leírásokat. Kiemelkedően alkalmas viszont a nyelv arra, hogy társas kapcsolatokat építsünk és tartunk fenn a segítségével, és hogy befolyásoljunk másokat.⁶ Az előbbi gyakran úgy jelenik meg, hogy minden „komoly” tartalom nélkül csevegünk, pusztán a beszélgetés kedvéért, az utóbbi pedig megjelenhet önmagunk kedvező beállításában, másokról való véleménynyilvánításban, illetve történetek elmesélésében. A nyelv, éppen e tulajdonságaiból adódóan, komoly szerepet játszik a hatalom megszerzésében és megtartásában, annál is inkább, mert absztrakt mivolta lehetővé teszi mások félrevezetését és a hazugságot is.

Aitchison vélekedését alátámasztják azok az adatok is, amelyet Dunbar és hallgatói,⁷ illetve Emler⁸ megfigyeléseiből ismerünk: ezek az adatok azt mutatják, hogy az emberek beszélgetéseiben a legfőbb téma mások vagy a magunk viselkedésének leírása. Az emberi kapcsolatokra való érzékenységünk és a nyelv szoros egymásbafonódása mellett szól az is, hogy mint a Wason-teszt Cosmides és Tooby által alkalmazott adaptációja mutatja,⁹ ugyanolyan típusú problémákat sokkal könnyebben oldunk meg, ha társas kontextusba vannak ágyazva, mint elvont logikai keretben.

Mindéhez hozzátehetjük még azt a szociolingvisztikai adatokból származó ismeretet, hogy a nyelv minden megszólaláskor elkerülhetetlenül jelzi csoportidentitásunkat is, és a beszélgetőtársunkhoz való viszonyunkat is. Másként fogalmazva: minden esetben jelzi, hogy melyik csoporthoz tartozunk, és azt is, hogy a csoport hierarchiájában milyen helyet foglalunk el. A nyelvi variabilitásnak ez a tulajdonsága adaptív a csoportszerveződés szempontjából, mert egyszerre biztosítja a csoportok közötti elszigetelődést és stabilizálja a csoporton belüli hierarchiát. Mindkét következmény a csoportkohézió növelésével jár, és így jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az emberi csoportok a csoportselekcio szintjére jussanak

⁶ Jean Aitchison, *The Seeds of Speech*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

⁷ Robin Dunbar, i. m. 120–121. o.

⁸ Nicholas Emler, „Gossip, Reputation, and Social Adaptation”, a Robert F. Goodman és Aaron Ben-Ze'ev által szerkesztett *Good Gossip* című kötetben (Lawrence: University of Kansas Press, 1994), a 117–138. oldalon.

⁹ Leda Cosmides és John Tooby, „Cognitive Adaptations for Social Exchange”, a John Barkow, Leda Cosmides és John Tooby által szerkesztett *The Adapted Mind* című kötetben (Oxford: Oxford University Press, 1993), a 162–228. oldalon.

- ez pedig a kultúrák megsokszorozódásában játszik jelentős szerepet.¹⁰

A közös nyelv használata ma is nagyon szorosan összekapcsolódik az azonos csoportba való tartozással. Nemcsak Európában és Amerikában, ahol a nyelvhasználat a nemzeti és társadalmi identitás részévé vált, hanem azokban a társadalmakban is, amelyek nem az előbbiekhöz hasonló iparosodott kultúrákban élnek. Pápua Új-Guineában vannak olyan szomszédos falvak, amelyek törzsei a kívülálló számára azonos nyelvet beszélnek – és nyilvánvaló, hogy ők is jól értik egymást –, mégis azt állítják, hogy a szomszéd faluban lakók más nyelvet beszélnek, hiszen más törzshöz tartoznak.¹¹ Számos egykori és mai példa mutatja, hogy a saját nyelv használatát sok kultúrában az értelemmel kapcsolják össze. Ebben a gondolatkörben az eltérő nyelv használata nem is számít értelmes beszédnek; aki nem a saját nyelvet beszéli, az „barbár” vagy „néma”. Más esetekben a gyereket nem tartják teljesen embernek mindaddig, míg nem tanul meg beszélni.¹²

Van még egy tulajdonsága a nyelvi variabilitásnak, amely e téma szempontjából is fontos: a variabilitás egyben a nyelvi változás föltétele is. A nyelvváltozatok folytonos változása szintén adaptív, mert jócskán megnehezíti a „kalandorok” dolgát, akik részesedni akarnak a csoportélet előnyeiből, de maguk semmivel sem akarnak hozzájárulni a csoport boldogulásához.¹³ A folyton változó, variabilis nyelvet „költésesebb” elsajátítani, és folyamatos jelenlétre van ahhoz is szükség, hogy változásait követni lehessen. Ez viszont azt is jelenti, hogy a csoporttól eltérően beszélők megkülönböztetése, kizárása a csoportból valószínűleg ugyanúgy adaptív a csoport szempontjából, mint ahogyan Kurzban és Leary szerint a megbélyegzés általuk elemzett három alaptípusa¹⁴ szintén az.

Az emberi nyelv alapvető sajátosságai – a variabilitás és a változás – tehát nemcsak a lehetőségét hordják magukban annak, hogy a tőlünk eltérően beszélőket megbélyegezzük, hanem ez a viselkedés kifejezetten hasznos is saját csoportunk szempontjából. Úgy tűnik, a nyelvi megbélyegzés föltehetően a nyelvvel magával együtt született.¹⁵ Mint a jól ismert Sibboleth-történet mutatja,¹⁶ az emberek nemcsak viselkedésükben érvényesítették a nyelvi megbélyegzést, hanem

¹⁰ Klára Sándor, „Language Change and Evolution: Linguistic Variation and Change as a Consequence of the Biological Embeddedness of Language”, előadás a 29. *New Ways of Analyzing Variation* konferencián, East Lansing (MI, USA), 2000. október 7.

¹¹ Suzanne Romaine, *Language in Society*, Oxford: Oxford University Press, 1994, 9. o.

¹² Bambi Schieffelin, „Getting It Together: An Ethnographic Approach to the Study of the Development of Communicative Competence”, az Elinor Ochs és Bambi Schieffelin által szerkesztett *Developmental Pragmatics* című kötetben (New York: Academic Press, 1979).

¹³ Klára Sándor, i. m.

¹⁴ Robert Kurzban és Mark Leary, „Stigmatization: the Functions of Social Exclusion”, *Psychological Bulletin*, 127/2, 2001, 187–208. o.

¹⁵ Sándor Klára, „Nyelvi megbélyegzés: a gének vagy a kultúra örökíti?”, előadás az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson („Nyelv és hatalom”), Jyväskylä (Finnország), 2001. augusztus 9.

nagyon régóta tudatában is vannak annak, hogy a nyelv alkalmas a más csoportokhoz tartozók fölismerésére, ha szükséges, kizárására.

Van azonban egy nagyon fontos tulajdonsága a nyelvi megbélyegzés első, hosszú évtizedes szakaszának: a csoportok viselkedése kölcsönös ebben az időszakban. Nemcsak a *Sibboleth*-et ejtők mérszázolhatták le a *Szibboleth*-et ejtőket, történhetett volna ez fordítva is. Nemcsak az A csoport gondolta úgy, hogy a B csoport tagjai nem is emberek, hiszen nem tudnak beszélni, ugyanezt gondolták a B csoport tagjai is az A csoportról.

Az egyensúly fölborulása: az írásbeliség kialakulása és elterjedése

A nyelvi megbélyegzés történetének második fejezete, úgy vélem, az írásbeliség kialakulásával kezdődött. Az írásbeliség megjelenése vezetett az elitkultúra kialakulásához, s ez a fejlemény több szempontból is átírta a nyelv és a kultúra korábbi viszonyát.

A fonetikus írás megjelenése előtt az írás és olvasás mesterségének megtanulása meglehetősen hosszú időt vett igénybe. Csak a kiválasztottaknak adatott meg, hogy írástudóvá váljanak, így ez a képesség nagy tekintélyt jelentett. Amikor megjelentek a vallási előírások, tanokat tartalmazó szövegek is, az írott szövegek szakralizálódása magát az írott szöveget is tekintéllyel ruházta föl. Amíg azonban a fonetikus írások nem jelentek meg, az írott szövegek kiolvasásakor használt nyelv értelemszerűen ugyanaz a nyelv volt, amit az olvasó beszélt – hasonlóan ahhoz, ahogyan a kínai írásjeleket ma számos kínai dialektusban ki lehet olvasni. A fonetikus írások viszont, minthogy a betűk hangzásának értelmezésében megkötik az olvasót, létrehozták azt a lehetőséget is, hogy az írott szövegek nyelve és a beszélt nyelv eltávolodjon egymástól.

Ez a folyamat hozta létre azt a helyzetet, hogy a korábbi „beszéd”-„nem beszéd” oppozíció mellé megjelent egy újabb ellentét: a „helyes nyelvhasználat”-„romlott beszéd” szembeállítás. Ebbe az új ellentétpárba az európai típusú kultúrák két fontos összetevője van beépítve. Az egyik az, hogy immár az azonos nyelvet beszélőket osztja két csoportra: a közös nyelvet jól és rosszul tudókra. A másik az, hogy szembeállítja egymással a nyelvet és a beszédet. Az írásbeliség imént említett, több forrásból is táplálkozó tekintélye miatt természetesen az írásban használt nyelvet értelmezték „jó”-nak, a beszélt nyelvet pedig „romlott”-nak.

¹⁶ „És elfoglalták a Gileádbeliek Efraim előtt a Jordán réveit, és lőn, hogy mikor az Efraim közül való menekülők azt mondják vala: Hadd menjek által: azt kérdezték tőlük a gileádbeli férfiak: Efraimbeli vagy-é? És ha az azt mondta: nem! Akkor azt mondták néki: Mondd: Sibboleth! És ha Szibbolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölték a Jordán réveinél, és el-esett ott abban az időben az Efraimbéliek közül negyvenkétezet.” (Bír 12,5-6; Károli Gáspár fordítása.)

A filológia fölvirágzása, a szöveghagyományok kialakulása tovább erősítette azt az érzést, hogy a nyelv elromolhat. Az írott szöveg fizikailag megfogható, kézbevehető, látható, értelmezhető, így etalonná válhat. Lehetővé teszi azt is, hogy a nagy elődök írásművészete követendő példaként szolgáljon – ezt az elvet az antikvitás korától kezdve máig ismerjük. Az írott szöveg maradandósága azt sugallja, hogy az írás a nyelv autentikus, más szóval ideális megjelenési formája, a beszéd ennek csak csökevényes árnyékképe.

Ez a gondolkodási hagyomány ma is jelen van a görög hagyományra épülő kultúrákban. Az európai és amerikai kultúra közös mítoszai közé tartozik, hogy az írásban használt szöveget tekintik a nyelv igazi formájának, a beszédet pedig ennek romlott változatának.¹⁷ A platonisztikus nyelvfölfogás nemcsak a köznapi (laikus) nyelvészetet jellemzi nagyon markánsan,¹⁸ hanem meghatározta a 20. század nyelvészeti kutatásait is, jelen van Saussure *langue és parole* szembeállításában¹⁹ éppúgy, mint Chomsky ideális beszélőjének és ideális hallgatójának kívánalmában.²⁰ Ezek a nyelvészeti iskolák a beszédet nem tartják figyelemre érdemesnek, következésképpen nem is tudnak róla semmit. Az, hogy a beszédben gyakran megjelenő „töltelékelemek” nem fölösleges, mellékes elemek, hanem a beszéd alapvetően fontos tartozékai, csak a 20. század utolsó évtizedeiben vált nyilvánvalóvá, a diszkurzus- és a társalgáselemzés adataiból. Az ősi, tiszta nyelvhez való ragaszkodás a gyakorlatban is jelen van a „nyelvhelyesség” eszméjében, olykor egészen szélsőséges formában: a görögök csaknem 150 éven át próbálkoztak azzal, hogy egy senki által nem beszélt, de az ógörögre alapuló, mesterséges nyelvváltozatot, a katharévuszát tegyék a modern görög írásbeliség és az iskoláztatás nyelvévé.²¹ Az iskolákban pedig – legalábbis Magyarországon – gyakran azt szeretnék a tanárok, hogy a gyerekek az írott mondatokhoz hasonlóan formált mondatokban beszéljenek.²²

Ma ugyan általánosnak nevezhető az imént említett elképzelés, ahhoz azonban, hogy kultúránk alapvető elemévé váljon, nem volt elég a fonetikus írásbeliség megjelenése. Amíg a fonetikus írásbeliség csak egy nagyon szűk csoport privilégiuma volt, addig a nyelv és a beszéd, illetve a jó és a rossz nyelvhasználat

¹⁷ Lars-Gunnar Andersson és Peter Trudgill, *Bad Language*, Penguin, 1990.

¹⁸ Dennis R. Preston és Nancy A. Niedzielski, *Folk Linguistics*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2000, 18–19. o.

¹⁹ Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest: Corvina, 1997.

²⁰ Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, MA: MIT Press, 1965.

²¹ Maria Sifianou, „Language Cultivation in Greece?“, a Sándor Klára által szerkesztett *Issues on Language Cultivation* című kötet (Szeged: JGYF Kiadó, 2000) 11–34. oldalain.

²² Pap Mária, „Összefüggő beszéd az alsó tagozat első osztályában“, a Radics Katalin és László János által szerkesztett *Dialógus és interakció* című kötet (Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980) 67–80. oldalain.

szembeállítására nem érintette az emberek többségét, és nem érintette a beszélt változatokat sem. A gondolat széles körű elterjedéséhez az írásbeliség terjedésére, és ezzel szorosan összekapcsolódva az iskoláztatás általánossá válására volt szükség.

Az írásbeliség hatalmának megerősödését, és ezzel a nyelvi helyzet aszimmetriájának növekedését a nyomtatás terjedése jelentette. A nyomdák érthető gyakorlati igénye volt a helyesírás kodifikálása. A már korábban kialakult szemlélet miatt azonban a helyesírás szabályait egyben a beszéd szabályaiként kezdték értelmezni. A 17. században a magyar nyomdászok általános gyakorlata volt például, hogy az általuk kiadott szövegeket nemcsak helyesírási szempontból egységesítették, hanem át is írták – természetesen saját dialektusuknak megfelelően, hiszen számukra az volt a helyes.²³ Ugyanezt az ősi elvet – „az a jó beszéd, ahogy én beszélek” – követte az európai nyelvek sztenderd változatainak kialakulása. Ezek úgy jöttek létre, hogy a valamilyen meghatározó szempontból nagy tekintéllyel – ez lehetett politikai, gazdasági vagy kulturális hatalom – rendelkező csoport dialektusát emelték az adott nyelv „helyes” változatává, s ezzel az írásbeliség nyelvváltoztatává.²⁴ A nyelvi megőrzés gyakorlatának aszimmetrikus mivolta a sztenderd változatok kialakulásával vált végletessé. Ekkortól kezdve nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelvet illetően is megjelent a „jó” és a „rossz” szembeállítás: már nemcsak az írott nyelvhez képest volt romlott a beszélt nyelv, hanem a társadalmilag hatalmon lévő csoportok szintén beszélt nyelvhasználatához képest is.

Ezt a helyzetet tette véglegessé az iskoláztatás általánossá válása, ahol a társadalom egyre szélesebb rétegeivel tanították meg, hogy a beszéd mindenképpen silány az íráshoz képest, és hogy kerüljük a beszédben a beszédre jellemző formákat; de ha már beszélünk, akkor annak egyetlen helyes formája létezik, az uralmon lévő társadalmi csoport nyelvhasználata. Az iskoláztatás terjedése ördögi körbe zárta azokat, akik szerettek volna társadalmilag följebb lépni. Az iskola az elit nyelvhasználatát követelte és a legtöbb európai országban követeli ma is a diákoktól, így azok, akik otthon ezt a változatot sajátították el, már az iskolába lépés pillanatában előnyben vannak azokhoz képest, akiknek nemcsak a tananyagot, hanem a tananyagot közvetítő nyelvváltozatot is meg kell tanulniuk.²⁵ Ez az előny a tapasztalatok szerint egyre inkább növekszik az oktatási folyamat során, így az elit újratermeli önmagát. A megőrző gyakorlat stabil és rejtett kulturális beágyazottsága miatt a tanárok és a laikusok hajlamosak arra is, hogy

²³ Bárczi Géza, *A magyar nyelv életrajza*, Budapest: Gondolat, 1963, 210. o.

²⁴ James és Lesley Milroy, *Authority in Language*, London–New York: Routledge, 1991 (2., javított kiadás).

²⁵ Peter Trudgill, *Accent, Dialect and the School*, London: Edward Arnold, 1975.

a nemsztenderd változatok használatát nem egyszerűen a csoporthoz tartozás szimbolikus jeleként, hanem a szellemi hiányosságok indexikus jeleként kezeljék.²⁶ Ennek a gyakorlatnak elhíresült formáit a közelmúltból a fekete angolt beszélő gyerekek szellemi fogyatékosnak minősítéséből ismerhetjük.²⁷

A nyelv eredeti társas funkcióinak továbbélése: a rejtett presztízs

Az európai kultúrákban a nyelv, az írásbeliség kialakulásának következményeképpen, egyre távolabb került tehát azoktól a funkcióktól, amelyek a nyelv kialakulásakor adaptívak voltak. Ma a nyelvhasználat a csoportkohézió növelése helyett bomlasztja a csoportokat azzal, hogy összetartozásuk egyik jelzője, a saját nyelv használata szégyenérzetet kelt bennük. A nyelvi arisztokratizmus, mely egyetlen változatot kényszerítene mindenkire, figyelmen kívül hagyja, hogy a társadalmi identitásnál biológiailag fontosabb számunkra a közvetlen közösségünkhöz tartozás. Így nemcsak visszatükrözi, hanem segít is fenntartani azt az állapotot, amely a modern ipusztársadalmakra jellemző: hogy a társadalom nem kisebb közösségek szövetsége, hanem egyének összessége.²⁸ Ez a helyzet viszont meglehetősen kényelmetlen az ember számára, mert biológiája szerint a társadalomnál jóval kisebb, 150–200 fős közösségekben érzi jól magát, ott is úgy, ha ennél kisebb csoportokhoz tartozik elsődlegesen.²⁹

De szerencsére a nyelv csoportkohéziót erősítő szerepe is fennmaradt, csak talán kevésbé figyelünk rá. A sztenderd változatok hatalma soha nem tudott teljesé válni: a szociolingvisták azt figyelték meg, hogy az emberek annak ellenére is ragaszkodnak saját nyelvhasználatukhoz, hogy azt másokkal együtt ők maguk is helytelennek ítélik. A saját nyelvváltozatok e presztízsét a sztenderd változat nyílt tekintélyével szemben rejtett presztízsnek nevezték el, és arra voltak kíváncsiak, milyen tényezők tartják fönt ezt a rejtett presztízszt a nyílt társadalmi megbélyegzéssel szemben is.³⁰

A rejtett presztízs a legnyilvánvalóbban a nagyvárosokban és a kis falvakban jelenik meg. Az utóbbira egyszerű magyarázatot találni: a kisebb, elszigeteltebb közösség saját hagyományait tekinti irányadónak, a helyi hagyományok tisztele-

²⁶ Sándor Klára, „'A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája': az emberek nyelvhasználata”, *Replika*, 2001. november, 241–259. o.

²⁷ Erről a mítoszról összefoglalóan (és a legfontosabb irodalommal) ld. Walt Wolfram, „Black Children are Verbally Deprived”, a Laurie Bauer és Peter Trudgill által szerkesztett *Language Myths* című kötetben, Penguin, 1998, 103–112. o.

²⁸ Csányi Vilmos, *Az emberi természet*, Budapest: Vince, 1999.

²⁹ Robin Dunbar, i. m.

³⁰ Peter Trudgill, *Sociolinguistics*, Penguin, 1995 (3., módosított kiadás); Lesley Milroy, *Language and Social Networks*, Oxford: Blackwell, 1980.

te fontosabb, mint a társadalom külső értékrendje.³¹ A nagyvárosok esetében sem nehéz azonban megmagyarázni, miért fontos itt kiemelkedően a nemsztenderd nyelvhasználat rejtett presztízse. A hagyományos elsődleges közösségek itt robbantak szét először, de ezzel együtt megjelentek az elsődleges közösségek pótlékai: a bandák, galerik, munkásnegyedek, az amerikai nagyvárosokban a „szomszédság” összetartó közösségei. A bandák, galerik sajátos csoportnyelve, szlengje a csoporttagok számára annyira fontos, hogy fölülírja a tekintélyviszonyokat, és nyílt presztízsként működik – nem véletlen, hogy a csoporton kívülieket a fekete angol szlengben „sántá”-nak, „béná”-nak nevezik.³²

Más esetekben a saját nyelvváltozat rejtett tekintélye a sztenderd nyílt tekintélye mellett működik. James és Lesley Milroy Belfastban végzett kutatásaiból tudjuk, hogy minél erősebb egy közösség társas kapcsolathálózata, annál jellemzőbb rájuk a helyi nemsztenderd nyelvváltozat használata.³³ E közösségek társadalmilag és földrajzilag mobil tagjainak nyelvhasználata viszont a közösségen kívül a sztenderd felé mozdul el. Lesley Milroy szerint azonban a modern városi társadalomban a népesség többségének nincs módja arra, hogy szoros társas kapcsolathálózatokban éljen.³⁴ Ez nagyobb egyéni nyelvhasználati variabilitáshoz vezet, ami viszont sokszor a nyelvi bizonytalanság növekedését is jelzi. A modern ipari társadalom tehát nemcsak társas, pszichológiai és biológiai, hanem nyelvi szempontból sem kellemes környezete az embernek.

Az új kommunikációs technika – előre a múltba?

A remények szerint a mobil, hálózott információs társadalom új kommunikációs technológiái javíthatnak a 20. század végének áldatlan állapotain. A hálózottságra vonatkozó empirikus adatok azt mutatják, hogy az emberek az internetet nemcsak új kapcsolatok létesítésére és felületes ismeretségek fenntartására használják, sőt az online kapcsolatok gyakoribbak azokkal, akik közelebb élnek, mint azokkal, akik távol. Torontóban, Los Angelesben és Michiganban végzett fölmérések szerint az internet a hagyományos közösségi kapcsolatokat megerősíti, és nem helyettesíti, hanem kiegészíti a megszokott kommunikációs csatornákat.³⁵ A modern városi környezetben élő emberek, akiknek nélkülözniük kellett a

³¹ Erre ír le egy példát Páll-Gecse Éva, „Kisebbségi sorban a tájnyelv megtartó erő”, a Csernicskó István és Váradi Tamás által szerkesztett *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat* című kötetben, Budapest: Tinta Kiadványszerkesztő és Könyvkiadó Bt., 1996, 75–77. o.

³² Peter Trudgill, *Introducing Language and Society*, Penguin, 1992.

³³ Lesley Milroy, i. m.

³⁴ Uo.

³⁵ Berry Wellman, „Computer Networks as Social Networks”, *Science*, 293, 2001, 2031–2034. o.

szoros társas kapcsolathálózatok biztonságát, a földrajzi kötöttségektől mentesen újra kiépíthetik elsődleges közösségeiket.

Hasonlóan szép reményeink lehetnek a nyelv hagyományos funkcióinak megerősödését illetően is. A sztenderd és a nemsztenderd változatok status quo-ja a közeljövőben valószínűleg föl fog borulni, s a nemsztenderd változatok várhatóan sokat visszanyernek jogaikból. Ezt a hipotézist két körülmény valószínűsíti. Az egyik az, hogy az aszimmetriát létrehozó tényező, a hagyományosan értelmezett írásbeliség ereje csökkenni látszik. A másik az, hogy a közösségi identitás erősödése minden valószínűség szerint a saját, a közösségre jellemző nyelvváltozatok erősödését hozza.

Az írásbeliség tekintélye több okból is csökkenőben van. Az egyik ok az, hogy a hálózottságnak köszönhetően az írásba, nyomtatásba, sokszorosításba és terjesztésbe ma sokkal kevesebb energiát kell fektetni, mint akár tíz évvel ezelőtt. A számítógéppel írt szöveg átformalható és javítható; ahhoz, hogy egy új ismeret elérhetővé váljon, nem kell hónapokat vagy éveket várni, míg egy könyv vagy egy folyóirat megjelenik. Ha félreértik az e-mailben írottakat, azonnal orvosolhatjuk a hibát, nem kell napokig várni, míg a félreértésre fény derül.

A másik ok az, hogy az új információs technológiákon keresztül megjelenő írott kapcsolattartó szövegek valójában nem az írásbeliség, hanem a szóbeliség birodalmába tartoznak. Az e-mail, az SMS, különösképpen pedig a fórumok, a chat és az online üzenetek szövegei beszélt szövegek, írott formában. Ez a tényező jelentősen csökkenti azoknak a nyelvhasználati tartományoknak a számát, amelyek az írásbeliséghez tartoznak. A mobilitás mindkét tekintetben fölerősíti a hálózottság hatását: a hálózottság és a mobiltechnológia mind a földrajzi, mind az időbeli kötöttségektől megszabadít.

A közösségi identitás erősödését szintén több tényező támogatja. Mindenekelőtt ilyen az a belső erő, amely a rejtett presztízst létrehozta, és a megbélyegzett változatokat életben tartotta. A közösség identitását szimbolizáló nyelvváltozatra az embereknek a 20. és a 21. században is szükségük van, még akkor is, ha a Belfastból ismert Ballymacarretnél³⁶ sokkal lazább, nyitottabb kapcsolathálózatokban élnek. Ezt az a vizsgálat bizonyítja, amelyet Paul Kerswill, Jenny Chesire és Ann Williams folytatott Milton Keynesben. Milton Keynes egy 1967-ben alapított angol város, ahová különböző dialektális hátterű emberek települtek. Gyerekeiknek az iskolában tanult sztenderd ugyan közös nyelvváltozatként szolgálhatott volna, a gyerekek azonban ennek használata helyett gyorsan kialakítottak egy saját, városukra jellemző nyelvváltozatot.³⁷

³⁶ Lesley Milroy, i. m.

³⁷ Paul Kerswill és Ann Williams, „Creating a New Town Koine: Children and Language Change in Milton Keynes”, *Language in Society*, 21, 2000, 1–26. o.

Ezt az egyébként is meglévő közösségi igényt a modern technika segítségével városi környezetben sokkal hatékonyabban elégíthetjük ki, mint korábban. A tér-től és időtől független kapcsolatteremtési lehetőség módot ad arra, hogy a „fontos”-nak nevezett ügyeken kívül a valóban fontos ügyekről, azaz a hétköznapi élet legapróbb eseményeiről és hangulatainkról is azonnal tájékoztassuk közösségeink tagjait, s ezzel életünk részesévé tegyük őket. Úgy, mintha még mindig kis csoportokban élnénk, ahol ritkán tévesztjük szem elől egymást, és mindig tudjuk, mi történik a másikkal, mit érez, min töri a fejét, kivel milyen viszonyban van éppen stb. Egy nemrégiben készített fölmérés szerint a beszélgetések tartalmát illetően a mobiltelefonos beszélgetésekben máris normálisan viselkedünk: a témák mintegy kétharmada ugyanúgy az, hogy ki kivel mit csinált (egyszóval „pletyka”), mint a személyes beszélgetésekben.³⁸

Vélhetően nemsokára követi ezt a viselkedést a nyelvhasználat formája is. Egyrészt mert személyes tartalmat nehéz személytelen formában közölni; a beszélgetések közben tehát valószínűleg egyre inkább közeledni fogunk saját közösségünk nyelvváltozatához is, bármilyen fizikai közegben vagyunk éppen. (A vonalas telefonnal való beszélgetéseinkből jól ismerjük ezt a jelenséget.) Minél többet halljuk saját nyelvváltozatunkat, annál természetesebbnek is érezzük a használatát, s minél többet hallunk a sajátunktól eltérő, nemsztenderd változatokat, annál kevésbé tartjuk őket idegennek. Ez azt eredményezheti, hogy nemcsak nyelvi bizonytalanságunk csökken, hanem megbélyegző hajlamunkon is könnyebben uralkodunk.

Másrészt a 21. század jelenségei, a globalizáció, a hálózottság, az állandó elérhetőség, a mobil információszerzés lehetősége, egyaránt a decentralizációs tendenciákat erősítik, és a kisebb, akár földrajzi, akár más alapon szerveződő közösségeket támogatják. Ez jelentősen megtépázhatja a centralizációval szimbiózisban élő sztenderd tekintélyét, és megerősítheti a közösségi identitást szimbolizáló nyelvváltozatok presztizsét. A rejtett presztizs várhatóan egyre kevésbé lesz rejtett.

A már nem is annyira ködös jövő tehát azzal kecsegtet, hogy a több évszázadon át tartó félordalas presztizsviszonyok, melyeket az írásbeliség és az elitiskoláztatás hozott létre, helyreálljanak, és a nyelv eredeti funkcióinak teljességében tudjon újra működni – valahogy úgy, ahogyan a már nem is annyira ködbe vesző múltban történt.

³⁸ Kate Fox, „Evolution, Alienation and Gossip: The Role of Mobile Telecommunications in the 21st Century”, ld. a <http://www.sirc.org/publik/gossip.shtml> weboldalon.